

Ольга Беляя

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ПРО МОНЕТНІ СКАРБИ КИЄВА

Розкрито роль архівних джерел у вивченні монетних скарбів, знайдених на території м. Києва (зокрема тих, що були втрачені).

Ключові слова: архівні джерела, скарби, монети, гроші, торгівля.

Раскрыто роль архивных источников в изучении монетных кладов, найденных на территории Киева (особенно тех, которые были утеряны).

Ключевые слова: архивные источники, клады, монеты, деньги, торговля.

For the first time has been revealed the role of archival sources in studying coins treasures found in the territory of Kiev (especially those that had been lost).

Key words: archival sources, treasures, coins, money, trade.

Історія Києва – однієї з найдавніших столиць світу – сповнена таємниць, серед яких найзагадковіша – скарби монет, залишені киянами упродовж століть. Жителі київських поселень, а потім міста Києва у лихоліття ховали свої цінності в спеціальні схованки у землі. Місця знаходження їх іноді забувалися, часом господарі таких скарбів гинули.

Скарби виявляли люди за різних обставин під час реконструкції та будівельних робіт, що проводились у Києві у XVIII–XX ст. На жаль, лише невелика частка з них зайняла гідне місце в музеях. Про більшість монетних скарбів дізнаємося тільки з публікацій часів знахідок та архівних документів. Це зумовлено тим, що вони до середини XIX ст. ставали власністю тих, хто їх знайшов, або власників садиб, де були виявлені. Тільки після підпорядкування всіх археологічних досліджень міністру наділів графу Л. О. Перовському спеціальним указом Миколи I від 30 серпня 1852 р., і створення по «высочайшему повелению» імператорської археологічної комісії «для системного ведения археологических раскопок и сбора статистических данных»¹ під керівництвом генерал-ад'ютанта С. Г. Строганова, треба було обов'язково повідомляти владі про всі виявлені скарби, а також всі знахідки передавати з Києва до Санкт-Петербурга. До роботи з надання відомостей про них граф Л. О. Перовський долучив також і духовенство. У листі «его Высокопреподобию благочинному монастырей Киевской епархии отцу архимандриту Капнисту» міністр просив повідомляти йому про всі археологічні відкриття та доставляти «найденные древности, редчайшие из которых будут отобраны для императорского Эрмитажа»². Після висновків археологічної комісії монети потрапляли до урядових та приватних колекцій. І лише, якщо у Санкт-Петербурзі та Москві таких монет було вдосталь, їх залишали у Києві, віддавали на переплавку чи повертали власникам (останнє залежало від того, чи були такі зразки в київських нумізматичних колекціях). В урядових циркулярах вимагалось від київських властей найжорсткішого

© Ольга Беляя, 2013

контролю за будівельними та пошуковими роботами, а від Київського губернського статистичного комітету – сприяння особам, уповноваженим урядом, в отриманні відомостей про місцеві старожитності. За кращі твори про старожитності призначалися нагороди, причому дослідники повинні були описувати рідну давнину без вживання іноземних слів, використовуючи тільки російські виміри. Крайньою межею дослідження власних старожитностей був визначений 1700 р.³, тому монети, датовані початком XVIII ст., беззастережно передавалися на переплавку або залишалися власникам садиб, де були знайдені. Найдавніші пам'ятки визначалися законом Російської імперії «О кладах»⁴.

Сумний факт – невідомою після 1917 р. ставала навіть доля тих скарбів, які передавалися до київських музеїв, зокрема до мінц-кабінету Київського університету Святого Володимира (нині – Національний університет імені Тараса Шевченка; тепер нумізматичного кабінету він не має – його архів і колекція втрачені в результаті численних передавань з одних наукових установ до інших). Проте інформацію та детальні описи щодо обставин знахідок та змісту скарбів можна віднайти у документах (рапортах, звітах, листуванні різних установ та уповноважених осіб), які зберігаються в столичних архівах. Саме в архівних джерелах описані обставини знахідок у Києві та монети, які в різні періоди існування міста використовувались у торгових операціях – римські, візантійські, арабські, давньоруські, срібні злитки гривні, монети держав Західної Європи, Московії та Російської імперії.

У Києві виявляли багато скарбів із різними монетами. Це пояснюється тим, що місто засноване на перетині торгових шляхів. В давнину через нього проходив знаменитий шлях «із варяг у греки», річкові шляхи – на захід через стародавню Пірну (Ірпінь) до басейну Дунаю та на схід, та й у ньому йшла жвава торгівля. Навіть до того часу, з якого офіційно прийнято вважати Київ містом, на його землях існували значні поселення. Їх жителі вели як зовнішню, так і внутрішню торгівлю, а монети Стародавнього Риму були для них, а потім Києва, першими металевими грошима та перебували в обігу до VIII ст. Є достовірні відомості про 42 скарби з римськими монетами, речами і коштовностями, знайденими в різних районах сучасного Києва. Особливий інтерес становлять поодинокі знахідки римських монет II–I ст. до н. е., зокрема, денарій⁵, карбований у 169 р. до н. е. на 16-му році трибунської влади Люція Вера. Монету знайшли на валах старої фортеці на Печерську в 1937 р.⁶.

Найбільший приплив монет із Стародавнього Риму на київські землі припадає на II ст. н. е., у III ст. н. е. він зменшується, а у IV ст. н. е. – збільшується знову, проте їх якість значно погіршується, про що свідчать скарби, знайдені на сучасній території Києва.

Майже 4 тис. срібних та бронзових римських монет II ст. н. е., вагою близько 16 кілограмів, виявлено на Сінному торговихці, неподалік Львівської площі у 70-ті рр. XIX ст. Доля цього скарбу нині невідома⁷.

Скарб з 200 мідних римських монет IV ст. н. е. знайдено 1876 р. у садибі Магуріна у київському кварталі Оболонь (літописне Болонье). Він потрапив на зберігання до мінц-кабінету Київського університету та був

детально описаний його хранителем – відомим істориком, археологом і нумізматом професором В. Б. Антоновичем, який високо оцінив історичне значення цієї знахідки, вважаючи її найдавнішою із відомих на той час «свидетельств, относящихся к истории города Киева»⁸.

Наприкінці IV – на початку V ст. н. е. у зв'язку з економічним крахом Римської імперії і вторгненням готів у Північне Причорномор'я приплив римських монет у Східну Європу, зокрема, на київські землі припинився. Однак римські денарії I–II ст. н. е. зберегли свою цінність і продовжували використовуватися жителями київських поселень, а потім і Києва у внутрішній торгівлі поряд з епізодичним використанням візантійських монет, які з'явилися тут у V ст. Ймовірно, на цій території візантійські монети активно не використовувалися, бо знахідки візантійських солідів⁹, міліарісій¹⁰ і фоллісів¹¹ у скарбах V–XII ст. – в період, коли вони надходили на київські землі, нечисленні. Відомі лише поодинокі знахідки монет V–VI ст., невеликі скарби VIII, IX, XII ст., дещо більша кількість скарбів, що містили візантійські монети, датовані X–XI ст. Так, X ст. датована монета імператорів Костянтина та Зої, знайдена 1895 р. на Вознесенському узвозі (нині – вулиця Смірнова-Ласточкина)¹². Всього у різних районах міста Києва виявлено 10 знахідок візантійських монет.

Панівне становище в грошовому обігу і торгових операціях на території Києва з VIII до X ст. займали арабські дирхеми¹³. На Русі їх також називали «кунами». Термін «куна» в Київській Русі мав значення «срібна монета», а назва походить від тих часів, коли хутра куниць та інших хутрових звірів були товаром і грошима одночасно. Слово «куна» майже до VIII ст. використовувалося в слов'янських мовах у значенні «гроші».

Дирхеми карбувалися на величезній території Арабського халіфату. Упродовж двох століть вони потрапляли на землі Східної Європи двома основними шляхами – південним (хозарським): з Ітиля в Хазарії по Донцю і його притоках до Чернігівської землі та далі на Київ і північним: з Болгар (столиці волзьких болгар) по Оці та далі на Київ. Найбільший приплив арабських монет на київські землі припадає на середину X ст. Саме цим періодом датується скарб з 25-ти срібних монет емірів Абасидів та золотих речей, виявлений 30 травня 1851 р. поблизу Микільського монастиря на Печерську¹⁴.

Наприкінці X ст. ввезення арабських дирхемів на київські землі припинилося, оскільки були вичерпані родовища срібла в арабських державах.

Поряд з використанням в обігу іноземних монет – римських, візантійських, арабських, у Києві під час князювання Володимира Великого (980–1015 рр.) розпочато карбування власних монет – златників і срібляників. За зразок правили візантійські монети. Так, златники були подібні до візантійських солідів, а срібляники нагадували візантійські міліарісії.

Найбільший скарб із срібляниками князя Володимира – 120 (за іншими відомостями – 200) монет виявлено під час земляних робіт у садибі міщанина Кушнерова на Вознесенському узвозі. 1878 р. почесний громадянин м. Києва купець Свиридов придбав 17 монет із нього на Сінному ринку та передав їх нумізматам. Один з них – граф І. І. Толстой репрезен-

тував срібляники у книзі «Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского»¹⁵. Нині відомо, що 14 монет із цього скарбу знаходяться у Державному Ермітажі (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація), 8 – у Національному музеї історії України (м. Київ), 5 – у зібранні Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника (Російська Федерація), у колекції англійського вченого Ф. Грірсона (Велика Британія) – 1¹⁶.

Кількість давньоруських златників і срібляників у скарбах нечисленна. Усього в Києві знайдено два скарби із златниками та сім зі срібляниками. Це свідчить про те, що повністю замінити в обігу іноземні монети (римські, візантійські, арабські, а з кінця X ст. – західноєвропейські) вони не могли, карбування їх було епізодичним. Однак їх випуск став своєрідним засобом ствердження суверенітету Київської Русі. Виготовлені на високому художньому рівні, зі слов'янськими написами, родовим знаком Рюриковичів, портретом князя Володимира, вони є неперевершеними зразками вітчизняної культури і символами прадавності української державності.

Наприкінці X ст. у грошовому обігу з'явилися західноєвропейські срібні монети різних гатунків. Проте у скарбах, знайдених у Києві, їх небагато. Це пов'язано з тим, що вони дуже часто ставали сировиною для виробництва монетних гривень. Останні були засобом платежу і накопичення, а після припинення регулярного ввезення іноземних монет перетворилися на головну одиницю грошового обігу. Монети поступово зникали з обігу, поглинуті гривнями, тому період XII–XIV ст. увійшов до історії як «безмонетний».

Гривні мали визначену вагу та форму. За місцем виготовлення розрізняли київські, новгородські та чернігівські гривні. Найпоширенішими на київських землях були київські гривні шестикутної форми та середньою вагою близько 140–160 грамів. У різних районах Києва знайдено понад 40 скарбів з місцевими гривнями. Про один з них сповістив член Київського комітету пошуку старожитностей О. І. Ставровський 7 липня 1838 р.: 3 київських гривні та коштовності були знайдені в саду Корольова, на місці стародавнього Федорова монастиря – у склепі. За його версією, один із золотих перстнів з іменним золотим вензелем належав князю Ігорю Ольговичу, який після усунення його з престолу прийняв схиму та жив у Федорівській обителі. Літери на персні вчений прочитав так: «Схимник Игорь потомок Рюрика». За рішенням згаданого вище комітету скарб передано до музею Старожитностей і мистецтв. Нині його доля невідома¹⁷.

У XIII ст., коли більша частина Давньоруської держави опинилася під владою Золотої Орди, на території Києва з'явилися її монети, але істотного впливу на грошовий обіг вони не мали, бо вже у XIV ст. місто опинилось під владою Великого князівства Литовського. Місцеві жителі почали використовувати литовські монети, а також монети держав Західної Європи і Сходу. Поява монет у грошовому обігу означала кінець «безмонетного» періоду на київських землях.

Понад 200 років, з 1363 до 1569 рр., Київ перебував під владою литовських феодалів, які заволоділи містом, скориставшись ослабленням

Золотої Орди. У цей період він знову став центром князівства, а потім Київського воєводства і на його території переважали литовські гроші. Скарб із дрібними литовськими монетами XIV ст. (близько 800 штук) було знайдено 1892 р. у садибі Федорова на київському Подолі (вулиця Кирилівська, нині – Фрунзе). Про знахідку повідомив професора Київського університету В. Б. Антоновича Київський цивільний губернатор П. І. Гессе. На жаль, доля цього скарбу невідома¹⁸.

Після Люблінської унії (1569) та об'єднання Польщі і Литви в єдину державу Річ Посполиту в Києві у значній кількості з'явилися і польські монети. До початку XVII в. він перетворився у великий торговий центр об'єднаної Польсько-Литовської держави. У місті знаходилися склади товарів з міст усього Дніпровського басейну, Московії, країн Західної Європи та Сходу. Завдяки торговим шляхам, що проходили через нього, він мав міцні економічні зв'язки з містами Заходу та Сходу. У торговельних операціях жителі міста використовували монети Речі Посполитої, прибалтійських володінь Швеції, Бранденбургу, Сілезії, Нідерландів, Австрії. Переважали в обігу гроші Речі Посполитої. Так, 1874 р. у м. Києві селяни Авксентій Дяченко та Прохор Потоукайленко віднайшли 460 польських срібних низькопробних монет, датованих першою половиною XVII ст. Загальна вага скарбу склала 1 фунт 14 золотників. Доля скарбу невідома¹⁹.

Знахідки, датовані першою половиною XVII ст., відобразили появу в грошовому обігу міста московських копійок та полушок. Зокрема, 2 копійки, карбовані відповідно у 1606-му та 1645-му рр. московськими царями Василем Шуйським та Михайлом Федоровичем Романовим, знайдені під час будівництва Присутніх місць (між Михайлівською та Софіївською площами)²⁰. Взагалі московські гроші виявлені у чотирьох скарбах, а всього в Києві виявлено 18 скарбів цього періоду.

Після визвольної війни 1648–1654 рр. і підписання Переяславської угоди між урядами гетьмана Богдана Хмельницького і царя Олексія Михайловича Романова (1654), Київ з частиною українських земель умовно перейшли під юрисдикцію московського царя. У Старому (Верхньому) Києві за домовленістю двох урядів були розміщені московські війська – стрільці і рейтарі. Так виникли Стрілецька і Рейтарська слободи, що залишили про себе пам'ять у назвах вулиць – Стрілецькій та Рейтарській. Стрільці та рейтарі отримували платню московськими грошима. Крім того, російські монети поступово витіснили з обігу іноземні в результаті фінансової політики московського уряду. Так, із метою зменшення впливу іноземних монет на українських землях, контрольованих Московією, царським урядом була організована систематична скупка їх на київських ярмарках для власного виробництва монет. Підтвердження тому – 14 скарбів із російськими монетами, датованих другою половиною XVII ст. Один із них – 1076 дрібних російських монет, знайдений під час планування площі Присутніх місць 1854 р., придбав для своєї колекції за 62 карбованця 10 копійок міністр наділів Російської імперії Л. О. Перовський²¹. Нині доля цього скарбу також невідома.

Тільки грошова реформа царя Петра I кінця XVII – початку XVIII ст. змогла істотно послабити роль монет країн Західної Європи, в більшості Речі Посполитої, у торгівлі Києва. Тому у відомих київських скарбах XVIII ст. знаходили здебільшого монети Російської імперії (з 1713 р.). Так, 2 квітня 1887 р. у садибі Дорофеевої на Печерську знайдена скляна пляшка із срібними копійками російського імператора Петра I (загальна кількість монет у скарбі – 2400). Археологічна комісія повернула знахідку власниці садиби. Доля його нині невідома²².

З XVIII ст. більшість монет у київських скарбах – монети Російської імперії. Але таких скарбів небагато, оскільки в цей час вже існували надійніші місця зберігання грошей – банки. Ховати заощадження в землі стало не вигідно. Це підтверджують архівні джерела.

¹ Державний архів Київської області (далі – Держархів Київської обл.), ф. 1238, оп. 1, спр. 933, арк. 1.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 1, спр. 9803, арк. 1.

³ Держархів Київської обл., ф. 804, оп. 1, спр. 87.

⁴ Згідно Закону «О кладах», викладеного у 398-ій статті X тому Зводу законів Російської імперії (далі – 33), а також 13 пункту III-го доповнення до 457 статті X тому ПЗЗ найдавнішими були визначені пам'ятки періоду до XIII ст., яке було верхньою межею для дослідників того часу.

⁵ Денарій – старовинна срібна монета, карбування якої почалось у 269 р. до н. е. в Стародавньому Римі.

⁶ Комунист. – 1937. – 20 листоп.

⁷ Ляскоронський В. Г. Римські монети, що знайдені на території Києва. – К., 1927. – С. 6–7.

⁸ ЦДІАК України, ф. 832, оп. 1, спр. 26, арк. 2–3.

⁹ Солід – золота римська монета, яка була введена в грошовий обіг імператором Костянтином I з 314 р. н. е. в східній частині імперії; з кінця IV ст. н. е. стала основною грошовою одиницею Візантії.

¹⁰ Міліарісій – візантійська срібна монета вагою 2,5–3 г.

¹¹ Фолліс – візантійська мідна монета, яка була введена в грошовий обіг імператором Анастасієм (491–518).

¹² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. I, № 8165.

¹³ Дирхем – арабська срібна монета; введена в грошовий обіг близько 692–696 рр., початковий вага 3 гр. Дирхеми також мали назву куфічних монет (куфі – осблिवе письмо, що виникло в іранських містах аль-Куфі та аль-Басрі в кінці VII ст.).

¹⁴ ІР НБУВ, ф. I, № 8165.

¹⁵ Толстой І. І. Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского. Нумизматическая заметка. – Санкт-Петербург, 1882 (40).

¹⁶ Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 18, спр. 42.

¹⁷ ІР НБУВ, ф. II, № 22955.

¹⁸ Там само, ф. I, № 8165.

¹⁹ Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 10, спр. 320. 1 фунт – 400 грамів, 1 золотник – 4,2 грама. Загальна вага скарбу – 458,5 грама.

²⁰ ІР НБУВ, ф. I, № 8165.

²¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 10739, арк. 71.

²² Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 90, спр. 214, арк. 1, 4, 5, 6 зв., 9, 14.